

Jászay László
(Budapest, Magyarország)

NYELVÉSZETI SZEMPONTÚ MEGJEGYZÉSEK
A VID-HASZNÁLAT TANÍTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ
(К лингвистическим основам преподавания глагольного вида)

Abstract: The article is devoted to the question, that should be incorporated form the results of linguistic research in the field of Russian verbal aspect to the educational material. The author pays attention mostly to the verbal perfective-imperfective pairs, analysis of the oppositional verbal types and the hierarchical system of verbal aspect usage rules.

Keywords: semantic types of aspectual pairs, oppositional verbal types, hierarchy of rules

0. Bevezető megjegyzések.

A helyes orosz nyelvhasználatnak elengedhetetlen része az igeszemlélet megfelelő használata. Ennek a részterületnek nincs egységesen elfogadott és követésre ajánlott módszertani útmutatója, – a tankönyvszerzők és a gyakorló tanárok bizonyos általános elvek alapján a kívánt nyelvi szinthez igazodva próbálják lépésről-lépésre felépíteni azt a funkcionális rendszert, amely megbízható alapot ad az orosz nyelven folytatott kommunikáció gyakorlatában. Tapasztalatból mindnyájan tudjuk, hogy ilyen irányú erőfeszítéseink nem mentesek bizonyos kudarcoktól, tudomásul vesszük, hogy olykor a negatív eredmények is az igeszemlélet elsajátításának elkerülhetetlennek látszó velejárói, sőt, azzal is tisztában vagyunk, hogy egy bizonyos szinten túl, az aspektuális árnyalatok gazdagságában a maximumra, a teljességre való törekvésünk illuzórikus célkitűzést jelentene. Az eredményes módszerek alkalmazásához részben a folyamatos oktatásbeli kísérletezésen keresztül vezet az út: a következtetések levonásával, a pozitív és negatív tapasztalatok értékelésével, a korábbi gyakorlat újragondolásával. E sorok írója nemcsak a gyakorlatorientált orosz nyelvtanítás folyamatában vesz részt, de nyelvészként az igeszemlélet több elméleti vonatkozását is vizsgálta. Ezért magától értetődő számomra, hogy az orosz vid-használat tanítását annak nyelvészeti alapjai felől célszerű megközelíteni. Ennek az elvnek általában véve is természetesnek kell lennie, hiszen a tudományos elmélet és a gyakorlat között azért sem lehet szakadék, mert bármely helyt álló nyelvészeti elmélet a gyakorlati működés elvonatkoztatása nyomán jön létre, ill., megfordítva, valamely elmélet helyességét a gyakorlat próbája igazolja vissza. Erre a szoros összefüggésre vall L.V. Scserbának az a gondolata is, hogy a nyelvtanítás módszertana voltaképpen a nyelvtudomány alkalmazási területe, tehát alkalmazott nyelvészet. Az alábbiakban – a teljességre való törekvés igénye nélkül – megkísérlem összefoglalni azokat az általam kiemelten fontosnak

tartott nyelvészeti szempontokat, amelyek az igeszemlélet tanításában megkerülhetetlenek, de amelyek egynémelyike rejtve maradhat a gyakorló tanár számára, ezért a tanítási órákon többnyire nem is kap kellő figyelmet.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a különböző aspektuselméleti kérdések korántsem egyforma jelentőséggel bírnak a gyakorlati használat elsajátítása szempontjából. Ennek illusztrálására két példát említek.

1) Az egyik az aspektus általános, invariáns jelentésének meghatározása, mely e kutatási terület rendre visszatérő, „örökzöld” problémája (vö. a perfektivitás invariánsának tulajdonított különböző jegyeket: 'целостность', 'ограниченность пределом', 'достигнутый предел', 'точечность', 'возникновение нового состояния' stb.). Csakhogy a gyakorlatban nem az absztrakció szintjén van szükségünk a perfektív és imperfektív szemlélet jelentésére, hanem az invariánsnak a „variánsaira”, azaz a kontextusban megvalósuló különböző specifikus jelentéseire (részjelentéseire).

2) Egy másik, az elméleti kutatásban klasszikusnak minősülő, de számunkra mellőzhető kérdés pedig az, hogy milyen típusú kategória a vid: osztályozó (s egyszersmind szóképző) vagy szóragozó (azaz szóalak-változtató) jellegű-e? E két felfogásnak megfelelően a szemléletpárok igéi valóban önálló külön igék-e ugyanabban a lexikai jelentésben, vagy ugyanazon igéi lexéma két grammatikai alakjával van-e dolgunk? Gyakorlati szempontból azonban ez a dilemma nem lehet kulcsfontosságú kérdés, mert a vid használatáról minden lényeges tudni való kifejthető mind az egyik, mind a másik elméleti keretben is (vö. Зализняк–Шмелев 2000: 16). Nem mellékes tehát, hogy az igeszemlélet tanításának szempontjából mely nyelvészeti kérdéseket vesszük figyelembe. Az alábbiakban néhány olyan, részben elméleti kérdést helyezünk előtérbe, amelyek nem választhatók le az igeszemlélet gyakorlati elsajátítását célzó módszertanról, azaz esetünkben glottodidaktikainak minősülnek.

1. A vidpár fogalmának tisztázása

A vidpár (vagy szemléletpár, aspektuspár, igepár) fogalma kulcsfontosságú kérdés, mert a nyelvhasználat során, amikor aspektusváltást kell végrehajtanunk, akkor valójában vidpárokat használunk és nem pusztán „egyes” igéket. Ez tehát alapja mind a szemlélet gyakorlati alkalmazásának, mind e kategória tudományos leírásának. A szemléletpár nem csupán a szembeállított aspektusjelentések közvetítésének az eszköze, hanem egyúttal az aspektusnak mint elsődlegesen grammatikai kategóriának a „mértékegysége” is (vö. Черкова 1997: 241). A szakirodalom e tekintetben viszonylag egységes meghatározásokkal szolgál. A csupán megfogalmazásukban eltérő definíciók közös és leglényegesebb elemeként azt kell kiemelni, hogy a szemléletpárokba szerveződő igék nem különböznek lexikai jelentésükben, az ilyen igék között megnyilvánuló különbség kizárólag aspektusbeli (ld. pl. Авилова 1959: 21, Бондарко–Буланин 1967: 36, Тихонов 1998: 10, Падучева 1998: 35, Камынина 1999: 158). A magyar anyanyelvűek képzésében azonban a vid különböző oppozíciós típusainak figyelembe vételével (erről bővebben ld.

alább, a 2. pontban) célszerű az alábbiak szerint módosítani a meghatározást: *a szemléletpár olyan különböző aspektusú igék szembeállítása, amelyekben a korrelánsok lexikai jelentésbeli azonossága abban nyilvánul meg, hogy a praesens historicum (elbeszélő jelen) és az iterativitás pozícióiban a folyamatos ige is képes kifejezni azt az eseményt, amelynek jelölése alaphelyzetben a befejezett igéhez köthető* (Krékits – Jászay 2008: 194). E meghatározáshoz két kiegészítés kívánkozik: 1) Ez a meghatározás a „valódi”, általánosan elfogadott szemléletpárokra vonatkozik. A továbbiakban azonban látni fogjuk, hogy létrejöhet részleges, nem teljes értékű szemléleti viszony is. 2) A lexikai jelentés páron belüli azonossága sem abszolút érvényű, mert az ún. erős pozíciókban történő szembeállítás (folyamat – befejezettség) esetén ez gyakran megkérdőjelezhető (erről is szó lesz a továbbiakban, a 2. pontban).

A fenti meghatározásban említett kritérium lényegében arra az azonos lexikai jelentésen belüli átváltási műveletre céloz, amely során valamely múlt idejű befejezett cselekvést elbeszélő jelenbe transzformálunk vagy bármely befejezett cselekvést ismétlődőként mutatunk be. Az oroszban mindkét átalakítás kötelező imperfektivációt von maga után, s ezt a próbát nevezzük röviden Maszlov-féle tesztnek (vö. Маслов 1984: 66). A szemléleti párság ellenőrzésének ez a módszere azért megbízható és követésre ajánlott, mert funkcionális elvű, s a kritérium teljesüléséből következik, hogy a befejezett ige egyéb kötelező imperfektiválásakor is – például. a fázisigei szerkezetekben (*начал записывать*) vagy a cselekvéshez való negatív viszonyulás esetén (*Зачем продавать машину?*) változatlan marad az ige lexikai jelentése. Látnunk kell azonban, hogy a Maszlov-féle funkcionális teszt alapján a szemléletpárok köre kiterjedtebb, mint ahogy ez a szótárak többségéből vagy a szótárakra építő tankönyvekből ez általában következik. Például, azon befejezett igekötős igék egy részét, melyeket kezdő jelentésük miatt az ún. kezdő akcióminőségekhez sorolnak (ld. *пойти, увидеть, услышать, закричать, почувствовать*), gyakran eleve kizárják a szemléleti párságból, s ez ellentmond a gyakorlati használatnak, mely szerint a megfelelő alapigék folyamatos párnak tekintendők, amiről a fenti átalakítások alkalmazásával könnyen meg is győződhetünk:

(1) *Он пошел в угол, сел на лавку и уперся локтями в колени* (Федин, Старик) → Ugyanez elbeszélő jelenben: *Он идет в угол, садится на лавку и упирается локтями в колени.*

(2) *После тренировки он пошел домой, поужинал и лег спать.* → Ugyanez az iterativitás kontextusában: *После тренировки он обычно шел домой, ужинал и ложился спать.*

(3) *Я вошел и вдруг увидел...* → *Вхожу и вдруг вижу...* – azaz itt sincs okunk kétségbe vonni az igék páros voltát, továbbá, hasonló jelentésbeli megfelelés, azaz szemléleti viszony jön létre a többi fent említett igével összefüggésben is: *Он вдруг услышал / закричал / почувствовал* – *Он*

вдруг слышит / кричит / чувствует. Vö.: *В общем, иду по улице и вдруг слышу какой-то стон* (Зощенко, Ночное происшествие).

1.1. A szemléleti viszony tágabb értelmezése. Az oktatási gyakorlatban célszerű az igepárok fogalmát tágabban értelmezni, amire éppen a funkcionális megközelítés ad alapot. Az elméleti aspektológiában is előfordul a „megközelítőlegesen szemléletpár” terminus, az utóbbi évtizedekben pedig e fogalom további árnyalására, ill. kiszélesítésére újabb, többnyire jelzővel pontosított megnevezések születtek: „funkcionális szemléletpár” (Гак 1996), „nem törvényes szemléleti kapcsolat” (Зализняк–Шмелев – ld. internetcímen), „delimitatív pár” vagy – a megszokott „pár” használata helyett – „aspektuspartner” (Lehmann 1988: 177–178). A szemléletpárokban megnyilvánuló aspektusbeli viszony és az akcióminőségek elválaszthatatlan kapcsolatára utal a kompromisszum jellegű „szemléleti akcióminőség” (видовой способ действия) terminus (Мелиг 1997: 186). Mindegyik megnevezés végső soron egyfajta „kvázi-szemléletpárság” létezésére utal, ennek pedig oly módon kell beépülnie az oktatási gyakorlatba, hogy bővül a korrelatív igék köre. A számos ilyen jellegű lehetőség közül ebben az összefüggésben a delimitatív akcióminőség igéire (*почитать, погулять, поиграть, поговорить, посидеть* stb.) szeretném felhívni a figyelmet, melyek az igekötő nélküli alapigével alkotott viszonyukban megközelítőlegesen szemléletpároknak foghatók fel, s ebből következően a *говорить–поговорить* típusú szembeállításokat a módszertannak inkább igepárokként kellene bemutatnia, semmint egymástól „független” pár nélküli igék használatként kezelni. Ily módon persze szembehelyezkedünk azzal az eljárással, amely az igék szótári feldolgozásában figyelhető meg, de be kell látnunk, hogy a szemléletpárok lexikográfiai keretekben megmerevedett interpretálása előbb vagy utóbb a vid tanításának fékjévé válik.

A *говорить* igénél maradva, a szemléleti viszonyt tehát úgy célszerű interpretálni, hogy ennek az igének ’mond / megmond’ jelentésben – amint ez nyilvánvaló – a *сказать* ige alkotja a párját, de ’beszél’ jelentésben a *поговорить*, – ez utóbbi esetben tehát nem egy abszolút folyamatos, ill. egy abszolút befejezett ígét feltételezünk (ami egyenlő a szemléleti viszony tagadásával), hanem egyetlen poliszém alapigéből levezetett két különböző párt. Lássunk néhány egyszerű példát, amikor a delimitatívumokat elsősorban nem annak hangsúlyozására használjuk, hogy az adott, időben körülhatárolt cselekvés viszonylag rövid ideig tart(ott), hanem azért, mert az adott kontextusban befejezett ígét kell, használni.

(1) *Я хочу поговорить с вами.* (2) *Как я обещал, я уже поговорил с ним.* (3) *Вчера мы даже не успели погулять (поиграть в карты).* (4) *Садитесь. – Спасибо, я постою.* Ezekben a példákban a delimitatívum nem a rövid időtartamot hangsúlyozza (jóllehet valóban rövid idejű cselekvésekről van szó), hanem elsősorban azt, hogy (1) a cselekvés egyetlen konkrét alkalomra vonatkozik, ill. azt, hogy (2) az esemény a várakozásnak megfelelően megtörtént. A (3)-as példában az az *успеть* ige vonzata csakis

befejezett infinitívusz lehet, a (4)-es példában pedig jelen idő helyett az egyszerű jövő időt kell kifejeznünk. További jellemző kontextusa a befejezett igének, amikor egymás utáni, egymásra következő cselekvések sorozatát mutatjuk be: *Я позвонил начальнику, **поговорил** с ним и только потом пошел обедать. Пообедал, **погулял** и вернулся на работу.* Láthatjuk, hogy a delimitatívumok az ilyen és hasonló példákban ugyanúgy viselkednek, mint a senki által sem vitatott ún. prototipikus szemléletpárok befejezett igéi.

Rövid összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a delimitatívumokkal alkotott igepárok a szemléleti viszonyoknak egy sajátos típusát képviselik, amely, ellentétben a hagyományos értelemben vett szemléletpárokkal, nincs összefüggésben új szituáció létrejöttével. Amíg a cselekvésnek a kezdő vagy az elért határpontja új szituáció létrejöttét jelzi (pl. *Я понял вопрос; Он сделал уроки*), addig a delimitatív ige csupán időben körülhatárolt perfektív cselekvést jelöl.

1.2. A vidpárok szemantikai típusai. Az igeszemlélet és az ige lexikai jelentése között szoros kapcsolat van, mely többek között a szemléleti viszony létrejöttében, ill. annak egyik vagy másik típusához való tartozásában is megnyilvánul. A lexikai jelentés már a szemléletpárok képezhetősége vonatkozásában „belép” az igeszemléletbe: a szótárak igei szócikkei alapján is nyomon követhetjük, hogy egyes páros igéknek bizonyos jelentésekben nincs befejezett párja. Olyan esetekről van szó, mint például *утверждать–утвердить* (pl. *постановление*) (’jóváhagy, megerősít), de ’hangoztat, állít’ jelentésben csak a folyamatos *утверждать* lehetséges. Kevésbé „rejtett” a lexikával való összefüggés, amikor a különböző jelentéseknek megfelelően morfológiailag más-más párt képezünk. Ezt a jelenséget a számos ilyen példa közül egy különböző igekötős és egy különböző szuffixális képzéssel illusztráljuk: 1) *готовить* – 1. *приготовить*, 2. *подготовить*; 2) *приложить* – 1. *прилагать*, 2. *прикладывать*.

A fenti mintapéldával illusztrált jelenség jól ismert a páros igék lexikográfiai bemutatása alapján. Mindezen kívül azonban fontos lenne figyelmet szentelnünk annak a kérdésnek is, hogy a szemléletpárok eleve különböző szemantikai típusokba tartoznak, és ez hatással van azok használatára is. Mindenekelőtt a folyamatos igék specifikus szemléletjelentéseire nézve vannak bizonyos, az általános lexikai jelentésből levezethető korlátozások. Az alábbiakban a vidpárok legjellemzőbb típusait tekintjük át röviden, öt csoportban.

(1) A szemléletpárok alaptípusát azok a szembeállítások alkotják, amelyek szemantikai tartalma eképpen jellemezhető: egy célirányos, határpontra utaló folyamat mint változás elvezet a határpont reális eléréséhez. Szemantikai szempontból különböző morfológiai képzésű párok tartoznak ide *делать–сделать*, *шить–сшить*, *писать–написать*, *строить–построить* (ezek perfektíválás útján jöttek létre), *решать–решить*, *убирать–убрать*, *переписывать–переписать* (ezeket imperfektíválással képezzük), ill. *ловить–поймать* (mint szuppletív pár). Ezek a befejezett igék az abszolút határpont

elérésével jellemezhetők, ezért az ilyen cselekvések már nem folytathatók, amit aspektológiai elemzésekben ún. negatív diagnosztizáló példával szokás illusztrálni: *Он уже написал письмо, но всё еще продолжает его писать; *Она уже убрала комнату, но всё еще продолжает убирать ее – és ehhez hasonló anomáliák bemutatásával. Az ebbe a csoportba tartozó pároknak a rezultatív jelentésükből következően egyik jellegzetes kontextusváltozata az, amikor a befejezett igével vagy tagadjuk, vagy megerősítjük a folyamatos igével leírt célra orientált folyamat végkifejletét, azaz a várt eredményt: *разное делал, но ничего не сделал; решал, но не решил; долго решал и наконец решил; ловил и наконец поймал.*

(2) Részben hasonló jelentéstartalom fejeződik ki a páros igék egy másik (összességében nem domináns) csoportjában (*худеть–похудеть, толстеть–потолстеть, крепнуть–опрепнуть, повышаться–повыситься, усиливаться–усилиться* stb.), de azzal a lényeges különbséggel, hogy az elért határpont (mondjuk úgy, az „eredmény”) viszonylagos, ezért a cselekvés még tovább is folytatható. Ezt egyértelműen visszajelzi a fentebb alkalmazott diagnosztikai kontextus, mely ez esetben értelmes, lehetséges mondatot ad: *После операции она похудела и всё еще продолжает худеть; Температура больного повысилась и всё еще продолжает повышаться.*

(3) Külön szemantikai csoportba célszerű összevonni azokat a szemléletpárokat, amelyek folyamatos igéi az imperfektív szemlélet alapjelentését, magát a folyamatot nem képesek kifejezni: *находить–найти, достигать–достигнуть, побеждать–победить, лишаться–лишиться*, ilyen továbbá a *при-* igekötős mozgást jelentő ige-párok imperfektív tagja – *приходить–прийти, приносить–принести* stb. A folyamatos igékre ezekben az esetekben azért van szükség, mert általuk kifejezhető a jelen idő praesens historicum változata, valamint az eredményes cselekvés ismétlődése. Ezt a fajta szemléleti viszonyt a következőképpen interpretálhatjuk: 'eredményes cselekvés többszörös megvalósulása (az abszolút határpont többszöri elérése)' – 'eredményes cselekvés egyszeri megvalósulása'. Funkcionális hasonlóságuk miatt ide sorolhatók, egyrészt a véletlenszerű cselekvések igéi is, melyek csak pillanatszerű cselekvésként értelmezhetők: *терять–потерять, ошибаться–ошибиться, спотыкаться–споткнуться* és hasonló párok, másrészt némely aspektushármas másodlagos imperfektívuma is, mint például a *есть–съесть–сьесть, учить–выучить–выучивать, читать–прочитать–прочитывать* viszonyokban.

(4) A szemléletpárok egy bizonyos köre lényegében fordított viszonyt fejez ki, mint az (1)-es csoporthoz (az alaptípushoz) tartozó párok. Itt egy sajátos perfektumjelentésről van szó, olyan viszonyról, amelyben a folyamatos ige állapotot jelöl, amely annak következményeként jött létre, hogy előzetesen végbement egy befejezett cselekvés. Tehát a folyamatos igével jelölt állapot a befejezett cselekvés eredményét rögzíti. Például a «я понимаю», «я вижу» állapotról annak eredményeként beszélhetünk, hogy végbement a «я понял», «я увидел» állapotváltozás. Lényegében a leírtaknak megfelelően viselkednek a

következő szemléletpárok, melyek, a fentiekhez hasonlóan, lehetnek igekötős vagy szuffixális képzésűek: *увидеть–видеть, услышать–слышать, обрадоваться–радоваться, почувствовать–чувствовать, ощутить–ощущать, понять–понимать, увлечься–увлекаться, удивиться–удивляться*. Ennek a szemléleti viszonynak a lényege könnyen megragadható, ha azt szembeállítjuk a jól ismert s az alaptípushoz tartozó párokkal. Vö.: *Он пишет письмо* – ennek eredménye: *Он написал письмо*, ill. *Он понял вопрос* – ennek eredménye: *Он понимает вопрос*. Viselkedésüket tekintve „perfektumközelinek” minősülnek, ezért ide tartoznak az olyan szinonim viszonyok, melyeket befejezett múlttal, ill. jelen idejű, tehát folyamatos alakokkal fejezünk ki: *Вода наполнила бассейн / Вода наполняет бассейн; Наши интересы совпали / наши интересы совпадают; Меня огорчил его отказ / Меня огорчает его отказ*.

(5) A mozzanatosságot jelölő *-ну-* képző alapján formailag is könnyen elkülöníthetők a következő párok: *прыгать–прыгнуть, толкать–толкнуть, дергать–дернуть, вилять–вилять, колоть–колоть, мигать–мигнуть, махать–махнуть, хлопать–хлопать* stb. Mivel azonban itt az aspektusviszonyok szemantikai (s nem formai) csoportosításáról van szó, ide kell sorolnunk azokat a párokat is, amelyekben a befejezett ige morfémás jelöltség nélkül is mozzanatos jelentéstartalmú: *бросать–бросить, хватать–хватить, ударять(ся)–ударить(ся)*. Annak ellenére, hogy a morfémásan jelölt gyakorító jelentésű folyamatos és a mozzanatos jelentésű befejezett igék két különböző akcióminőséghez tartoznak, az oroszban ezek a szembeállítások egyben vidpárok is, mivel a Maszlov-féle teszt teljesítésével megfelelnek a szemléletpárság fentebb közölt definíciójának. Vö. pl.: *Он выбежал из дома и прыгнул через забор* – *Он выбегает из дома и прыгает через забор*.

1.3. A vidpárok képzéséről. Aligha vitatható, hogy az igeszemléleti szabályok ismerete, az aspektuális szituációkban való megfelelő eligazodás önmagában nem elegendő, ha nem tudjuk az éppen használni kívánt igepárt képezni. Elviekben egy egyszerű technikai kérdéssel állunk szemben: vagy folyamatos alapigéből képezünk befejezettet valamely igekötő vagy a *-ну-* képző segítségével (ez a perfektiválás), vagy befejezett igéből képezünk folyamatosat, általában az *-ыва-* (*-ива-*), *-а-* és *-ва-* képzők segítségével (ez az imperfektiválás). A tanítási munka során ezzel kapcsolatban az alábbi szempontoknak érdemes külön figyelmet szentelni:

1) Lényeges a szemléletpárt képző prefixumok és a lexikailag is módosító prefixumok elhatárolása. Ez a kezdő tanuló számára nem egyszerű feladat, mert ugyanaz a prefixum az egyik igével alkotott kapcsolatban tisztán aspektusképző, míg egy másikkal – a lexikai jelentést is megváltoztató (vö.: *вылечить* és *выбежать*, ill. *прочитать* és *прописать*). Ebben az összefüggésben az aspektusképző prefixumok száma – igaz, korántsem azonos produktivitással – meglehetősen magas: 16. Ezzel szemben csupán néhány olyan igekötő van, mely nem képes részt venni a szemléletpárképzésben (a grammatikalizálódott perfektiválásban) – ezek a *в-*, *до-*, *над-*,

пред- igekötők. A prefixáció néhány esetben együtt jár a *tő* megváltozásával: *сажать–посадить*, *вешать–повесить*. A *-ну-* képzővel való perfektiváláskor (pl. *толкать–толкнуть*) fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy létezik egy másik *-ну-* képző is, melynek a befejezett jelentéshez, ill. a mozzanatosság kifejezéséhez nincs köze (ld. a *гибнуть–погибнуть*, *крепнуть–окрепнуть* párokban). Itt szuffixális homonímiáról van szó.

2) Imperfektiválás, ha a folyamatosítás képzője *-а-*, akkor bizonyos szabályszerű hangváltozásokkal is számolnunk kell: *убедить–убеждать*, *прекратить–прекращать*, *украсить–украшать*, *ответить–отвечать* stb. Az *-ыва-* és *-а-* morfémák gyakran minősülnek variáns képzőknek, s így általuk létrejönnek az imperfektív morfológiai variánsok: *приготавливать / приготовить*, *украшивать / украшать*, *осмысливать / осмыслить*, *приспосабливать / приспособлять*, *простуживаться / простужаться*.

3) Valamely igekötős befejezett igének párja lehet a kiindulásul szolgáló alapige és a tőnyújtásos ún. másodlagos imperfektívum is, melyek általában funkcionálisan vagy szemantikai árnyalatokban kiegészítik egymást. Пыенkor beszélünk aspektushármasokról (pl.: *читать–прочитать–прочитывать*, *учить–выучить–выучивать*, *делить–разделить–разделять*, *слабеть–ослабеть–ослабевать*).

4) Egyes, szinkrón megközelítésben szuppletívnek minősülő visszaható ige-párok befejezett igéiben nincs jelen a *-ся* morféma (*садиться–сесть*, *ложиться–лечь*), de ez a posztfixum bizonyos igekötős képzésekben (nem mindegyikben!) a befejezett igében is megjelenik: *рассесться*, *усесться* (de: *присесть*).

2. A folyamatos–befejezett viszony oppozíciós típusai

A szemléletpárokból megtestesülő és a beszédben megvalósuló folyamatos és befejezett aspektusjelentések viszonyát minősíthetjük „erős” vagy „gyenge” oppozíciónak. Ennek megkülönböztetése a módszertan szempontjából is fontos, – nyilvánvaló, hogy az erős oppozíció típusainak elsajátítása meg kell, hogy előzze a gyenge szembeállítás tanulmányozását. Az oppozíció akkor erős, ha szemantikailag ellentétes aspektusjelentések állnak szemben egymással, melyek nem cserélhetők fel a mondat alapvető értelmének megváltozása nélkül (ld. többek között Рассудова 1982: 11, Маслов 1984: 72-74). Másképpen fogalmazva, erős oppozícióban az imperfektív ige erős helyzetet foglal el, s ezáltal a szemantikailag viszonylagos állandóságot mutató perfektívummal való összehasonlításban ellentétes tartalom fejeződik ki (vö. Князев 2004: 110-111). Gyenge oppozícióban az ellentétes szemléletjelentések bizonyos mértékben kiegyenlítődnek, a markáns különbség elhalványul. Ennek következtében olykor elvileg fölcserélhetővé válik a két aspektusforma, s eközben a kijelentés általános értelme alapvetően nem változik meg. Az erős és gyenge oppozíció között nem vonható mindig éles határ, olykor a konkrét beszédhelyzettől függ, hogy az adott különbség a mondat értelme szempontjából lényegesnek vagy elhanyagolhatóan tekinthető-e. Utóbbi

esetben a két aspektus viszonylagos szinonímiájáról, azaz konkurenciájáról beszélünk. E két oppozíciós típusnak az eltérő jellege egyúttal jól szemlélteti az orosz vidkategória kétarcúságát, valamint a magyar nyelvben is előforduló szemléleti pároktól való elvi különbözőségét.

2.1. Az erős oppozíció. Ilyen szembeállítás esetén egy ige páron belül a folyamatos tag a maga elsődleges jelentésében vagy annak valamely variánsában áll szemben a befejezettel. Ennek bemutatására egy-egy idézünk példát az *открыть–открывать, убить–убивать, умереть–умирать* és a *делать–сделать* ige párokkal: *О, будьте уверены, что Колумб был счастлив не тогда, когда он открыл Америку, а когда он открывал ее* (Достоевский, Идиот). *На войне я научился убивать. Меня убивали, да не убили, и я убивал – некоторых убил* (С. Смирнов, Эшелон). *Князь Андрей не только узнал, что он умрет, но чувствовал, что он умирает, что он уже умер наполовину* (Л. Толстой, Война и мир). *Что же Бельтов делал в продолжение этих 10 лет? Всё или почти всё. А что он сделал? Ничего...* (Герцен, Кто виноват).

2.2. A gyenge oppozíció. Az aspektusbeli szembeállítás gyenge formájával akkor találkozunk, amikor a folyamatos és befejezett szemlélet privatív oppozíciót alkot. Az ilyen tartalmú viszonyban a befejezett ige szemantikai jelöltségével a folyamatos ige jelöletlensége áll szemben. A szemantikai jelöletlenség következtében az imperfektívum a kontextus támogatásával képes „behatolni” a perfektív jelentés szférájába, lehetővé téve a két aspektus szemantikai közeledését, végső soron, konkurenciáját. Néhány ilyen példa: *Я уже рассказывал / рассказал об этом; Кто брал / взял билеты?; В какой газете ты читал / прочитал об этом?; Где ты покупал / купил эти туфли? Я еще не писал / написал об этом.* Nem kétséges, hogy az ilyen esetek elemzése nem kaphat prioritást az erős oppozícióval szemben, ill. az ilyen árnyalatok vizsgálatának eleve csak a képzés magasabb szintjén van létjogosultsága.

3. Az igeszemléleti szabályok nyelvészeti nézőpontból

Fölvetődik a kérdés: hány gyakorlati szabályra van szükség ahhoz, hogy megtanítható legyen az orosz folyamatos és befejezett ige használata? A válasz nem egyszerű, s ráadásul indokolt így kezdeni: „az attól függ...” Közismert ugyanis, hogy a megfelelő orosz igeszemlélet megválasztása elsősorban a szituáció jellegétől függ, melynek alapján megfogalmazhatók a használati szabályok. Ugyanakkor a szituációk száma – még ha azokat típusokba rendezzük is – meglehetősen magas. A.A. Karavanov a haladó tanulók és az orosz nyelvet már használni tudók képzése számára készített kiváló igeszemléleti tankönyvében mintegy 70 szituációhoz kapcsolódóan kínál gyakorlatokat, ill. fűz azokhoz használati útmutatót, mondhatnánk, ennyi esetben fogalmaz meg szabályokat (Караванов 2004). V.V. Gurevics hasonló céllal írt munkájában az egyes gyakorlatokhoz kapcsolódóan 53 esetben közöl igeszemléleti magyarázatokat, azaz szabályokat (Гуревич 2008). Másfelől, ha

a nyelvészeti elvonatkoztatás alapján fogalmazzuk meg a két aspektus invariáns szintű lényegét, ezt egyetlen mondatba is belesűrítjük: A szemantikailag jelölt befejezett szemlélet abban különbözik a folyamatostól, hogy az előbbi határponttal korlátozott egészszzerű cselekvést (целостное действие) jelöl, s ennek következményeként nem kapcsolódik az ún. fázisigékkal, valamint a határozószók egy bizonyos osztályával (с каждой минутой, из года в год, ежедневно stb.). Nem kétséges, hogy önmagában ez vagy az ehhez hasonló általános „szabály” alkalmatlan a pedagógiai gyakorlatban, szükség van ennek az elvont állításnak a különböző beszédhelyzetekből kiinduló konkretizálására, azaz szükség van gyakorlatias szabályokra. Az ily módon megszülető használati útbaigazítások azonban nem azonos szintű (nem egyenrangú) szabályok. Az alábbiakban azt kívánom bemutatni néhány, az oktatás során gyakran hivatkozott szabály alapján, hogy az alkalmazott szabályok nem abszolút érvényűek, azok egymással hierarchikusan meghatározott viszonyban vannak, azaz egyik szabály felülírhatja a másikat. A szituáció valójában az egyik vagy másik szabály prioritását határozza meg (Ясаи 2011).

3.1. Vizsgáljuk meg azt a jól ismert szabályt, miszerint az ún. annullált eredményű cselekvéseket folyamatos igével fejezzük ki. Ezáltal tudjuk ugyanis megkülönböztetni ezt a jelentésárnyalatot a perfektumjelentést közvetítő befejezett cselekvéstől, amely az eredménynek a beszéd pillanatáig való megőrződésére utal: *Кто открывал окно?* (az ablak a beszéd pillanatában már zárva van, de korábban valaki kinyitotta) – *Кто открыл окно?* (az ablak a beszéd pillanatában nyitva van). Mielőtt továbblépnénk, szükséges megjegyezni, hogy ez a szemléletjelentés csupán azokkal az igékkel adható vissza, amelyeknek van ellentétes irányt kifejező konverzív párja (pl. *снимать–вешать, спускаться–подниматься* és hasonlók).

Előfordulnak azonban olyan esetek is, amikor az itt említett szabály nem érvényesül, azaz a múlt idejű folyamatos alak szerepel annak ellenére, hogy az eredmény nem annullálódott, hanem jelen van. Ilyenkor ugyanis a beszélőt elsősorban nem az eredmény érdekli, hanem bizonyos egyéb, mellékes körülmények. Képzeljük el a következő szituációt: a beszélő ugyan látja, hogy az ablak éppen nyitva van, de a kérdése nyilvánvalóan egyéb körülményekre vonatkozik, ezért elegendő a folyamatos alak: *Вы не знаете, кто открывал окно? На подоконнике лежали мои бумаги, их куда-то переложили* (Рассудова 1982: 56). Elviekben hasonló A.A. Karavanov példája is: *Кто последним уходил из аудитории? Вы не забыли выключить свет?* (Караванов 2004: 120).

3.2. Két, gyakran javasolt szabály konfliktusával van dolgunk a következő szituációban: az ajtó zárva van, ennek ellenére a konverzív cselekvésre utalva ('kinyitottad') a befejezett *открыл* alak szerepel: *Ты открыл дверь, как собирался? А почему она сейчас закрыта?* (Борисова 1998: 82). Jóllehet a kontextus egyértelműen arra utal, hogy a cselekvés eredménye nem őrződött meg a beszéd pillanatáig, itt mégis a befejezett múltat kell használni. Ennek

oka, hogy ún. elvárt cselekvésről van szó, ami befejezett szemléletet kíván. Láthatjuk tehát, hogy e két szabály nem egyenrangú.

3.3. Az annullált eredményű cselekvések kapcsán még egy, a tanuló szempontjából „ellentmondásos viselkedésre” kell felhívni a figyelmet. Egymás utáni, egymást követő egyszeri cselekvések esetén az imént vizsgált annullálódás már mellékes, mert mindenképpen befejezett igét kell használni: *Он вошел в комнату, зажег свет и сел* – még akkor is, ha ez az állapot már nem felel meg a beszéd pillanatának. Ilyenkor ugyanis a viszonyítás alapja egy másik cselekvés (ez a viszonyított idő), ezzel szemben annullált eredmény esetén a cselekvést a beszéd pillanatához viszonyítjuk.

3.4. Az egyik alapszabály: „a cselekvések egymásutánisága = befejezett ige”. Ez valóban fontos és erős szabály, de jelen megfogalmazásában ez sem abszolút érvényű. Egyrészt felülírja ezt, ha a cselekvések ismétlődőként vannak bemutatva: *Каждый раз, когда он входил в комнату, зажигал свет и садился...* Másrészt, elbeszélő jelenben sem használható perfektív alak: *Он входит в комнату, зажигает свет и садиться...* Ez a szabály akkor nem ismerne kivételt, ha kiegészítenénk: a cselekvések egyszeri egymásutánisága múlt vagy jövő időben befejezett igét követel.

3.5. Valójában az ismétlődő cselekvéseknek a folyamatos igével való összekötése is „gyengíthető” kivételekkel, de ezektől kezdő szinten természetesen eltekintünk, sőt, még haladó szinten is mellőzhetjük mint túlzottan speciális használati formákat. A felső fokú nyelvtudásra irányuló képzésben azonban az ilyen esetekkel is foglalkozni kell. Az alábbiakban ebből a szempontból az ún. összegző jelentéspozícióra hívom fel a figyelmet, melyben befejezett ige szerepel. Az olyan használati formákról van szó, mint *два раза / три раза (дважды / трижды) повторил; несколько раз перечитал* stb. Az összegző jelentés megvalósulásának két feltételét lehet kiemelni.

1) Az egyik az, hogy a cselekvések együttesen bizonyos értelemben lokalizáltként legyenek felfoghatók, tehát időben ne legyenek széttagoltak. Ilyenkor úgy tekinthetjük az egyes cselekvéseket, mint azoknak egyetlen szituációra vonatkozó összegzését. A mennyiségileg is meghatározott ismétlődő cselekvések összegzését a köztük lévő viszonylag rövid (a beszélő által rövidnek tekintett) időintervallum teszi lehetővé. Vö.: *Он несколько раз повторил свой вопрос, de На уроках мы уже несколько раз повторяли эту тему.* Mindazonáltal az összegző jelentésnek ezt a háttérét én „gyenge előfeltételnek” nevezném, mert a szituáció fenti szempont szerinti értékelése nem ritkán szubjektív megítélés alá esik, ami a gyakorlatban nem más, mint az interpretálás módjának a szabadsága, azaz a két aspektus párhuzamos használatának a lehetőségé: *Он звонил / позвонил два раза, но ему никто не открыл; Водитель три раза проверял / проверил зажигание машины, но двигатель никак не заводился; Преподаватель несколько раз повторял / повторил вопрос (чтобы ученики смогли записать его); Он несколько раз смотрел / посмотрел этот фильм, но так ничего и не понял.*

2) Az összegző jelentés „erős előfeltételének” azt a helyzetet kell tekintenünk, amikor a fentebb leírtakhoz a cselekvés szekvenciális kapcsolata is társul, azaz amikor a néhányszor (vagy meghatározott számban) megismételt cselekvés belép az egyszeri egymást követő cselekvések viszonyába. Ilyenkor a befejezett ige használata kötelező: *Он несколько раз пересчитал деньги и отошел от кассы* (nem: *пересчитывал); *Он дважды перечитал / прочитал письмо и выбежал из комнаты* (nem: *перечитывал). Az igeszemléletnek ez a fajta viselkedése is mutatja, mennyire erős szabálynak bizonyul az a helyzet, amelyben a cselekvések egymás után következése egyúttal meghatározza a befejezett ige használatát (vö. 3.3., ill. 3.4.).

4. A szabályok formális megközelítéséről

A gyakorlati szabályok többsége a szituáció jellegéből vezethető le, s ilyenkor a szabályszerűséget a jelentés elemzése felől közelítve próbáljuk megfogalmazni. Előfordulnak azonban egyszerűbb esetek is, melyeket gyakorlati szempontból elegendő, sőt célszerű pusztán formailag kezelni az aspektus szintagmatikai kötöttségéből adódóan. Ilyenkor a beszélőnek nincs mérlegelési lehetősége (melyik szemlélet a megfelelőbb?), választását az igei kapcsolatok kötöttségéből eredő normatív szabályok eleve meghatározzák. Az alábbiakban utalásszerűen, egy-egy példával illusztrálva felidézzük a leggyakoribb egyértelmű eseteket, melyek mindegyikét kivételt nem ismerő abszolút szabálynak kell tekintenünk, ezért elsajátításuk következetes odafigyeléssel nem okoz nehézséget.

4.1. A legismertebb alapvető szabály: fázisigékkel kapcsolódva az infinitívusz csak folyamatos lehet: *Он начал переводить текст; Мы продолжали выписывать газету; Завод перестал выпускать машины.* Terminológiailag ugyan nem fázisigék, de jelentésükből szintén következik a „folyamatos vonzat”: *Они привыкли ложиться спать рано; Наши форварды, наконец-то, научились забивать голы; Ей нравится переводить стихи.*

4.2. Szintén folyamatos az infinitívusz azokban a személytelen típusú kijelentő mondatokban, amelyekben a cselekvés szükségtelen, értelmetlen vagy felesleges voltát fejezzük ki, azaz negatívan viszonyulunk a cselekvéshez: *Не надо останавливаться; Не следует осуждать его; Не сто́ит смотреть этот фильм; Зачем продавать машину?*

4.3. Kötelező a folyamatos infinitívusz (feltehetően ezúttal is a negatív viszonyulásból adódóan) némely ige összetett állítmányában: *Я устал подниматься пешком; Мне надоело выслушивать твои объяснения; Хватит прогуливать занятия!*

4.4. Az infinitívusz tagadószóval mindig folyamatos az ilyen típusú mondatokban: *Прошу вас не уходить; Мы решили не начинать программу до вашего прихода; Преподаватель разрешил ему не писать контрольную; Мы посоветовали ему не садиться за руль в таком состоянии.*

4.5. Könnyen megjegyezhető az a néhány ige, amely összetett igei állítmányban mindig befejezett infinitívuszt követel meg maga mellett: *успеть, удалиться, суметь, смочь, забыть*. Mondatokban illusztrálva: *Он успел вернуться до 10 вечера; В этом сезоне нашей команде удалось набрать 35 очков; Вы не смогли ответить ни на один вопрос экзаменационного билета; Сумеешь починить замок? Ты не забыл поговорить с ней?*

Irodalom

- Krékits J. – Jászay L. (2008) Szláv igeaspektus különös tekintettel az orosz nyelvre. Budapest.
- Lehmann, V. (1988) Der russische Aspekt und die lexikalische Bedeutung des Verbs // Zeitschrift für slavische Philologie XLVIII. 1., 170-181.
- Авилова, Н.С. (1959) О категории вида в современном русском языке // РЯШ № 4, 21–26.
- Бондарко, А. В. – Буланин Л. Л. (1967) Русский глагол. Ленинград.
- Борисова, Е. Г. (1998) Частновидовые значения и практические правила употребления видов русского глагола // Типология вида. Проблемы, поиски, решения. Отв. ред. М.Ю. Черткова, Москва, 80-87.
- Гак, В.Г. (1996) Функциональные видовые пары в русском языке // Словарь, грамматика, текст. Москва, 62–71.
- Гуревич, В.В. (2008) Глагольный вид в русском языке: значение и употребление. Москва.
- Зализняк, А.А. – Шмелев, А.Д. (2000) Введение в русскую аспектологию. Москва.
- Зализняк, А.А. – Шмелев, А.Д. Типы видовой связи // http://www.dialog-21.ru/Archive/2001/volume1/1_15.htm
- Камынина, А.А. (1999) Современный русский язык. Морфология. Москва.
- Караванов, А.А. (2004) Виды русского глагола: значение и употребление. Москва.
- Маслов, Ю.С. (1984) Очерки по аспектологии. Ленинград.
- Мелиг, Х.Р. (1997) Ответы на вопросы анкеты аспектологического семинара фил. факультета МГУ // Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ. Т.2, 183-186.
- Падучева, Е.В. (1998) Опыт систематизации понятий и терминов русской аспектологии // Russian Linguistics 22, 1998 / 1, 35-58.
- Рассудова, О.П. (1982) Употребление видов глагола в современном русском языке. Изд. 2-е, Москва.
- Тихонов, А.Н. (1998) Русский глагол. (Проблемы теории и лексикографирования) Москва.
- Ясаи Л. (2011) Об относительности правил употребления видов русского глагола // Вестник. Будапешт. 73-77.